

A KÖNYVELÉSI SZOKÁSOK ÉS A LITTERÁLSZERZŐDÉSEK KAPCSOLATA A RÓMAI KÖZTÁRSASÁG KORÁBAN

BABJÁK ILDIKÓ*

I. BEVEZETÉS

A) A római szerződésekről

A római szerződésekkel foglalkozó forrásokat tanulmányozva azt tapasztaljuk, hogy az írásbeli szerződések gyakorlati életben betöltött szerepe korántsem olyan egyértelmű és egyszerű, mint azt megnevezése mutatja. Mivel a rómaiak a *stipulatiót*, a kölcsönt és még sok egyéb jogügyletet írásba foglaltak egy esetleges perben való könnyebb bizonyítás érdekében, ezek elhatárolása a valódi írásbeli szerződésektől meglehetősen bonyolult feladat.

Az írásbeli szerződések vizsgálatakor a legnagyobb problémát az okozta, hogy nagyon kevés eredeti, korabeli forrás áll rendelkezésünkre.

ROBY római magánjoggal foglalkozó művében¹ arra hívja fel az olvasó figyelmét, hogy egészen Gaius Institúcióijig, néhány kivételtől eltekintve nem voltak hivatalos beszámolók, források az írásbeli szerződésekről.

A korai kutatások folyamán kiderült továbbá az is, hogy az írásbeli szerződések kérdését nem lehetséges izoláltan vizsgálni, csakis a római könyvvitelrel együtt, azzal összhangban kutatva, ugyanis az írásbeli szerződéseket a főkönyvek (ún. *codexek*) által hozták létre.

Ahhoz, hogy kiderítsük, az írásbeli szerződések mely formái jöttek létre a *codex* segítségével, azt tűnik szükségesnek, hogy az írásbeli szerződések átfogó vizsgálata mellett a római könyvvitelről is rövid bemutatást adjunk, így az is kiderül, hogy maga a *codex* milyen szerepet töltött be a könyvelési folyamatban ill., a kötelelemkeletkezésben.

Ezen kérdések nyomában indultam el, amikor egy olyan területét választottam a római kötelmi jognak, mely már a maga korában is sok vitás kérdést hordozott.

Itt emelném ki, hogy a forrásanyagok csak közvetett támpontul szolgáltak, a szerzők gyakran egymásnak ellentmondó magyarázatokat adnak,

---

* DR. BABJÁK ILDIKÓ

doktorjelölt

Miskolci Egyetem ÁJK, Római Jogi Tanszék

3515 Miskolc-Egyetemváros

¹ Henry John Roby: Roman Private Law II., Cambridge 1902. 279. o.

így a segítségükkel levont következtetések csak a feltételezések keretei között mozoghatnak, és az írásbeli szerződések alkalmazásával kapcsolatos kérdések többsége máig tisztázatlan maradt.

B) Formalizmus és írásbeliség rómában

A római konzervatív gondolkodáshoz híven az ősi ügyletek az áruforgalom kiszélesedésével ugyan megmaradtak, de a principátus idejére gyakorlati jelentőségük már alig volt, új formálügyletek nem jöttek létre, és a különböző rituálék végrehajtása helyett elegendő volt a jogügylet pusztá okiratba foglalása.

Rómában az írásbeliség minden korszakban viszonylag szerény szerepet játszott, főleg, ha a virágzó görög okirati világgal hasonlítjuk össze. Részben a széles körű analfabétizmussal is magyarázható, hogy az írásbeli formák nem nyertek átfogó jelentőséget.²

A hellenikus kultúra Rómára gyakorolt hatásának egyik legjelentősebb eredménye a fokozódó íráshasználat volt, bár a görögök fejlettségi fokát nem tudta elérni. Ennek ellenére BEIGEL, egy század eleji művében³ határozottan állítja, hogy „a Föld egy ókori népe sem viseltetett olyan szenvedéllyel a jogügyletek írásba foglalása iránt, mint a rómaiak” és egyenesen „született levéltárosoknak” nevezi őket, akik nagy komolysággal és hozzáértéssel gyűjtötték össze minden fontos írást.

A források egybehangzó véleménye szerint az írásbeli szerződések is görög mintára alakultak ki. Itt jelenik meg az elsőként, hogy az ügylet érvényességéhez elengedhetetlen az okirat, ami már konstitutív jellegű, elsődleges célja a kötelemalapítás, és csak másodlagosan jelenik meg bizonyító ereje. Minden más ügyletnél (mint például a kölcsön írásba foglalásánál) az okirat csak a bizonyítást biztosítja (*instrumentum*), az ügylet érvényességénél nem lényeges, a szerződő felekre van bízva, hogy készítenek-e a kölcsönről írást vagy nem, a kötelelem az okirat hiányában is létrejön a pénz leszámolásával. Ezen okiratok bizonyító erejét a bíró a bizonyítékok szabad mérlegelésének elve alapján ítélte meg.⁴

II. ÍRÁSBELI SZERZŐDÉSEK

A) Az írásbeli szerződések kialakulása

A rómaiaknak gazdasági életük minden tranzakcióját pontosan fel kellett jegyezniük, hogy áruikkal, pénzükkal kalkulálni tudjanak, és vagyonukkal

² Theo Mayer -Maly: Römische Privatrecht, Wien 1991. 103. o.

³ R. Beigel: Rechnungswesen und Buchführung der Römer, Karlsruhe 1904. 255. o.

⁴ Vizsgált korszak: i. e. III. sz., pertróri perrend - formuláris eljárás.

mindenkor el tudjanak számolni, ugyanis csak így volt elérhető a helyes vagyoni besorolás, vagyis a *census* jelentette a központi fogalmat a könyvelés célját tekintve.

Ezen körülményekből eredt az elszámolások és könyvelések gyakorlatának szükségessége, amely nemcsak a hivatalnokok felé jelentett bejelentési kötelezettséget, hanem a hétköznapi gazdasági életben is hasznossá és nélkülözhetetlenné vált.

Megállapítható, hogy a római könyvvitel, fejlődési szakaszait tekintve ugyanazokon a fokozatokon haladt végig, mint a kereskedelmi fejlődés a maga egészét nézve, és a könyvvitel lépésről lépésre követte a gazdaság fejlődését, így minden újítás egy kereskedelmi kihívásra adott válasznak tekinthető.

Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a rómaiak „virtuóz” jogalkalmazási technikája ugyanúgy lépést tudott tartani a változó gazdasági körülményekkel, amely nagyrészt a rómaiak velük született jogtudatával, és a minden területre kiterjedő szabályozási igényükkel magyarázható.

Ennek eredményeként a könyvviteli módok fejlődése a kötelmi jog fogalmainak gazdagodását is előidézte, gyakran új jogintézményeket teremtve.

Bár nem sok az, amit a régi írásokból és művekből kiolvashatunk, de arra elég, hogy megcsodáljuk a régi rómaiak könyvelési kötelezettségeikhez való hozzáállását, és azt a kifinomult jogi érzéket, amellyel a könyvvitelt felhasználva kifejllesztették az írásbeli szerződéseket.

Az írásbeli szerződések a házikönyvek vezetésének szokásából fejlődtek ki, amelyek görög hatásra honosodtak meg, feltehetően elsőként Itália déli részein.

A köztársaság utolsó századaira már általános szokássá vált, hogy a módosabb római polgárok a vagyonkezelés és háztartás körébe eső fontosabb dolgokról házikönyveket vezettek:

a) *libellus familiae*: amely tulajdonképpen egy vagyonleltár volt, mely az egyes vagyontárgyak (aktívák és passzívák) felsorolását tartalmazta elkülönített rovatok szerint.

b) *adversaria*: olyan napló, melybe napi bevételeiket, folyó kiadásait jegyezték fel és ide kerültek az üzletkötések előjegyzései is.

c) *codex accepti et expensi*, azaz a főkönyv: a vagyon minden változását, az *adversariából* ide vezették át, mely tulajdonképpen egy időszakonkénti átkönyvelés volt, többnyire havonta történt, célja, hogy vagyonuk mindenkori állapotáról tájékozódni tudjanak.

Tehát míg az *adversaria* egy ideiglenes feljegyzés volt, a *codex accepti et expensi* egy végleges pénztárkönyvként szolgált.

d) *calendarium*: kamatozó kintlévőségeik nyilvántartására a szolgált, melybe feljegyezték a kamatra kihelyezett pénzösszegeket és a kamathatáridőket.

e) *codex rationum*: a bankárok vezették a fenti könyvek mellett, mely lényegében véve a bankforgalmat tükröző főkönyv volt az ügyfelek folyószámláinak kezelésére.

A könyvelési folyamatban a *codex accepti et expensi*nek sajátos helye volt: ez a *pater familias* saját kezűleg vezetett olyanösszvagyonni állapotot követő „regisztere” volt, amelybe többnyire havonta jegyezték át a szolgálk és prokurátorok által kezelt, egymással össze nem függő egyes feljegyzések *adversariak* tartalmát, és időrendi sorrendben tartalmazta a *pater familias* bevételeit, kiadásait, követeléseit és tartozásait. Elnevezése is ezt mutatja: az *accepti* pénzbevételt, az *expensi* pedig kiadást jelent, tehát ez egy pénztárkönyv.⁵

A *codex* eredetére vonatkozó kérdések a legelfogadhatóbb feltételezés szerint köztársaságkori *census* ad magyarázatot, a *codex* ezzel állt szoros összefüggésben. Eredetileg ez csak egy olyan leltár volt, amelyet azért állított össze a *pater familias*, hogy pontosan meg tudja számolni vagyona alapján fizetendő adóját. A *codex* használata a követelések és tartozások tekintetében is elengedhetetlen volt, hiszen valahol nyomot kellett, hogy hagyjanak az ilyen aktívák és passzívák.

Ahogy a könyvvezetésben, úgy az írásbeli szerződések kialakulásánál is a *codex accepti et expensi* jut kulcsfontosságú szerephez.

A főkönyveknek kezdetben, még az írásbeli szerződések elterjedése előtt abban állt a jelentőségük, hogy igazán kézzelfoghatóak voltak. Ha például valaki egy kölcsönből kifolyólag pénzzel tartozott, egy esetleges jogvitában a hitelezőnek kellett bizonyítani a pénz kifizetését ha az adós nem akart fizetni. Ha a kölcsönt bejegyezték a főkönyvbe, a hitelező könnyebben tudott bizonyítani, a kötelem alapja viszont nem a könyvbejegyzés, hanem a pénz lefizetése volt (*pecunia numerata*). Megállapítható, hogy az adós ugyan kötve van a bejegyzéshez, mégsem áll írásbeli kötelemben a főkönyv tulajdonosával, a főkönyv a könnyebb bizonyítást szolgálja. ROBY nagyon szemléletes példát hoz, amikor azt mondja, hogy a szélkakas segítségével ugyan könnyebben megállapíthatjuk a szélirányt, mégsem a szélkakas kelti a szelet.⁶ Ugyanígy, példánkban nem a főkönyvi bejegyzés létesíti a kötelmet, ezek függetlenek egymástól.

B) Az írásbeli szerződések létrehozatala

E körben lássuk elsőként azt, hogy századunk kutatásai milyen eredményekkel szolgáltak az írásbeli szerződések létrehozása, alkalmazása és jellemzői tekintetében.

⁵ G. Thielmann: Die römische Privatauktion, Berlin 1961. 112. o.

⁶ Roby 286. o.

SELB⁷ szerint a klasszikus szerzőket a herculaneumi táblák győzték meg arról, hogy a korai köztársaság idején már léteztek írásbeli szerződések, hellenikus bankügyletek nyomán.

Az írásbeli kötelelem alapítása úgy történt, hogy a hitelező – az adóssal való megállapodás szerint és az adós könyveibe történt szimmetrikus beírással együtt – bejegyzett a könyve kiadási oldalára (*expensum*) egy olyan tételt, melyet a valóságban nem adott ki.⁸ Hogy a hitelező ezt megtehesse anélkül, hogy a könyv egyensúlyát félrebillentené, beírta ugyanazt az összeget az *acceptum* oldalra fiktív bevételként, de ez nem vonja maga után a tetszés szerinti alapokból keletkező tartozások megszűnését, „csak” a szóbeli kötelelem megszűnéséhez vezet.

Tehát az írásbeli szerződés azzal létesül, hogy a hitelező a maga követelési lapjára (*expensi latum*), az adós pedig a maga teherlapjára (*accepti latum*) írja fel a közös megegyezéssel kialakult különféle jogalapokon támadt követeléseket (pl. vételárként, bérként). Mivel a kötelemalapítás lényegében véve átírás (*transscriptio*), a létrejött követelés neve: *nomen transscriptitium*, vagyis könyvtartozás.

Ezen könyvelési konstrukció további előnye, hogy a főkönyvek segítségével egy eredendően új kötelmet is lehet létesíteni, ez a cselekmény pedig az *expensilatio*. Ezzel a felek egy peresíthetetlen, tehát jogilag nem létező követelést (pl. formátlan ajándék – ill. hozományígéretet) tesznek peresíthetővé oly módon, hogy azt eleve könyvtartozásként hozzák létre.

1. Az írásbeli szerződések megjelenési formái

a) *Transscriptio a re in personam*

Ebben az esetben a hitelező az adós terhére könyvelési elkiadásoként azt az összeget, mellyel neki az valamely jogalapról kifolyólag már amúgy is tartozik, és elkönyvelési egyszersmind bevételként is, mintha a régi jogalapon járó követelést megkapta volna.⁹

SZEMÉLYI¹⁰ úgy fogalmaz, hogy akkor beszélünk *transscriptio a re in personam*-ról, ha a hitelező valamely címen, pl. vételhátralék címen fennálló követelését vezet be a könyvébe olyképp, hogy azt a bevételek rovatában kiegyenlítettnek tünteti fel, és ugyanakkor ugyanolyan összeget ír a kiadások

⁷ H. Honsell - T. Mayer-Maly - W. Selb: *Römisches Recht*, Wien 1987. 252. o.

⁸ Thielmann 117. o.

⁹ Benedek F.: *Római magánjog. Dologi és kötelmi jog*, Pécs 1995. 164. o.

¹⁰ Személyi K.: *Római jog I.*, Kolozsvár 1941 89. o.

közé adósa terhére. Tehát a bejegyzett összeget *credita pecunianak*, vagyis olyanak tüntetik fel, mintha azt tényleg leolvassa átadták volna.

SAVIGNY felismerése szerint, az ókori rómaiak egy fikcióval dolgoztak, mely alapján azt színlelték, hogy az adós egy más jogalaptól származó adósságát kifizeti a hitelezőnek, és ez pedig az adósnak ugyanezt az összeget most *creditumként* adja oda, annak ellenére, hogy a valóságban nem történik pénzmozgás.¹¹ Mindez persze az érdekelt felek megegyezése alapján történt. Fontosnak tartom kiemelni, hogy itt az adós személye ugyanaz marad, (ellentétben a *transscriptio a persona in personam*) a tartozási alap változik meg.

Tegyük fel, hogy Titius eladta a lovát Semproniusnak, a vételárat (100 *sestertius*) pedig hitelezi neki. Titius ilyenkor beírja főkönyve bevételi oldalára, hogy adásvételből 100-at kap Semproniusától, holott még nem kapott semmit, ugyanakkor beírta a kiadási oldalra, hogy 100-at adott Semproniusnak, holott nem adott ki semmit. Hasonló bejegyzések történtek, természetesen megfordított értelemben, az adós, vagyis ez esetben Sempronius könyvébe. Ezzel létrejött egy kötelelem a beírás alapján. Az adásvételi *causa* megszüntetésével most már csupán a beíráson alapuló kötelelem áll fenn, így a hitelbe adott jószág vételára könyvadóssággá, *stricti iuris negotiummá* alakult át.

b) *Transscriptio a persona in personam*

Az előző vázlatpontban említett esetben a tartozási alap változott meg, az adós személye azonban ugyanaz maradt. A *transscriptio* ezen, második formájánál pont az a lényeg, hogy az adós személye változik meg. A főkönyvbe való bejegyzés kellő megegyezés alapján olyan személy terhére is megtörténhetett, aki maga nem volt adós, hanem másnak az adósságát vállalta át. A hitelező a más tartozását átvállalni kész új adósának könyvtartozásaként könyvelni el azt az összeget, mellyel neki régi adósa valamely jogviszonyból kifolyólag tartozik. A hitelező itt azt jegyzi be, mintha a követelést a régi adóstól megkapta, az új adósnak pedig kiadta volna.

Vegyük azt az esetet, hogy Titius, a hitelező nem akar további haladékot adni Semproniusnak, késedelmes adósának, de hitelezne Maeviousnak, az adós barátjának. A megállapodás szerint Titius beírja az összeget Sempronius hitel-egyenlegébe és lezárja vele az ügyletet, és ugyanezt az összeget felírja Maevious tartozásaként. Így Sempronius szabadul a kötelemből és Maevious lesz az írásbeli kötelezettje Titiusnak.¹²

¹¹ Savigny, F. K. von: Vermischte Schriften I., Berlin 1850 215. o.

¹² Roby példája Marton által hozott alakszerűségek felhasználásával: Roby: 288. o. és

2. A *transscriptio* jelentősége

A *transscriptio a re in personam* segítségével nemcsak már fennálló kötelmeket lehetett litterálobligációvá alakítani, hanem egészen új kötelmet is lehetett létesíteni, például ajándék, vagy hozomány céljából. Az írásbeli szerződések más eredményeket is szültek. Az effajta kötelemalapításnak az adott különös jelentőséget, hogy távollevő felek között is (*inter absentes*) lehetséges lett a kötelelem alapítás. Ugyanis ekkor a szóbeli kötelmek használhatatlanok voltak, így gyakran a *transscriptio* volt a kötelemalapítás egyetlen módja. Itt azokra az időkre kell gondolni, amikor a reál- és konszenzuál kontraktusok még ismeretlenek voltak.

ROBY¹³ Theophilusra hivatkozva azt állítja, hogy kezdetben az írásbeli szerződéseket a *stipulatio*k pontos, meghatározott kérdései és feleletei mintájára kötötték. Ebből következően úgy gondolom, a *stipulatio*ból eredő alakszerűség az írásba foglalás elterjedésével összekapcsolódva megfelelő alapot tudott teremteni a közhitelnek. Ez az írásbeli szerződések legalább olyan jelentős előnye, mint a távollevők közti szerződéskötés adta szélesebb lehetőségek biztosítása.

A bemutatott főkönyvi alakiságok jól tájékoztatnak arról, hogy milyen főkönyveket tartottak közhitelesnek, de érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy az adósok nem mindig használtak főkönyvet, vagy nem teljes főkönyveket használtak. Természetesen a hitelezők nagyobb bizalommal fordultak azon adósok felé, akik legalább olyan teljes és precíz könyvvitelt végeztek, mint ők maguk, ugyanis jogosan tarthattak egyes adósok hanyagságától, tisztességtelenségétől.

ROBY a *transscriptio* további előnyének tartja¹⁴, hogy lehetővé vált a korábban ismeretlen *novatio*. Bár ez a kifejezés nem fedi teljesen a valóságos eseményeket, mégis bizonyos esetekben újjátként hatottak, vagyis megszüntették az előző kauzális kötelmet és egy új absztrakt kötelmet létesítettek. *Transscriptio a re in personam* esetén a bejegyzés azért nováló hatású, mert a régi adós kötelezettsége alól szabadul, a *transscriptio* eredménye a tartozásátvállalás, ha azonban a régi adós tartozása nem könyvtartozás volt, egyúttal nováló hatása is volt.¹⁵

Marton G.: A római magánjog elemeinek tankönyve, Bp. 1963. 201. o.

¹³ Roby 285. o.

¹⁴ Roby 285. o.

¹⁵ Benedek 165. o.

D) Az írásbeli szerződések peresítése

Az írásbeli szerződés alapján egyoldalú *stricti iuris* kötelelem keletkezik, mely mindig határozott pénzösszegre (*certa pecunia*) szól. Az írásbeli szerződések újabb előnyének lehet tekinteni, hogy az adósi és hitelezői igények mérlegelése, és a viszontkeresetekkel való pereskedés helyett itt mindkét fél (de különösen a hitelező) érdekében csak egyféle igény, egyféle kereset van a meghatározott pénzösszeg megszerzésére. A jog akkoriban úgy kezelte a könyvbejegyzésekkel kapcsolatos pereket, mintha pénzkölcsönt peresítenének, így az írásbeli szerződések keresete is *condictio certae creditae pecuniae* lett.¹⁶

KASER szerint azért ugyanazt a keresetet alkalmazták, mert az írásbeli szerződések fiktív pénzkifizetéseken alapultak.¹⁷

Éppen a peresítés lehetősége volt az, ami az írásbeli szerződések kialakulásánál domináns volt, hiszen a felek az *expensilatio*val egy peresíthetetlen követelést peresíthetővé tudtak tenni azzal, hogy bejegyzéseket tettek a főkönyvekbe, és mivel ezáltal *stricti iuris* kötelelem keletkezik, mint formális jogügyletet szigorú jogvédelemben részesítették.

Előfordult azonban, hogy nem a felek formátlan, írásba foglalt megegyezésével volt a probléma. Bár erről kevés információnk van, valószínűleg általános jelenség volt, hogy fondorlatos módon használták ki a könyvbejegyzések nyújtotta előnyöket. A rómaiak ezen intézményt például a színlelt ügyletek bejegyzésére használták fel, vagy úgy „hozták rendbe” könyveiket, hogy az igazi könyvelések „csak” átjegyzésként jelenjenek meg. ROBY¹⁸ szerint az írásbeli szerződések eredeti bejegyzését vélelmezték, de az eredetiség nem mindig létezett.

VALERIUS MAXIMUS révén ismerünk egy olyan történetet, amely épp egy ilyen esetről szól.

CICERO egyik unokabátyja, C. Visellius Varro, amikor nagyon megbetegedett, tekintettel közelgő halálára, 300.000 *sestertiust* akart szeretőjének, a szép Otaciliának juttatni, akit egyébként Inventius Laterensis feleségként ismertek. Ehhez azonban nem a *legatum* formáját választotta, hanem *debitum*nak álcázta az összeget, tehát Varro megengedte, hogy Otacilia őt könyvbejegyzés útján 300.000 *sestertiussal* az adósává tegye. Célja az volt, hogy ha ő meghal, Otacilia keresetet indíthasson azért, hogy megkapja ezt az összeget az örökségből. Ez tulajdonképpen egy könyvbejegyzéssel véghezvitt, írásbeli

¹⁶ Sohm - Mitteis - Wenger: *Institutionem, Geschichte und System des römischen Privatrechts*, Berlin 1949. 418. o.

¹⁷ Max Kaser: *Das Römische, Privatrecht*, München, 1971. 544. o.

¹⁸ Roby 287. o.

szerződést keletkeztető *mortis causa donatio* volt, bár erről egy szót sem szólnak a források.¹⁹

Otacilia legnagyobb sajnálatára Varro felépült és az asszony beperelte a pénzért. A híres jogász, C. Aquilius volt a bíró, és a szavazóbírák között is volt néhány befolyásos személyiség, akik információikra támaszkodva elutasították Otacilia keresetét. Ha ez a jogeset azután került volna elő, amikor már alkalmazni lehet az *exceptio dolit*, a bírói döntést könnyű lenne megérteni, ugyanis ez a kifogás biztosította volna az igazságos döntést. Az adomány bectelen alapja egyértelműen igazolva lenne, mert ellenkezik a *lex Cincia* és a *mortis causa donatio* szabályaival. Valerius Maximus arra is rámutat, hogy kifelé az örökösök felé (ill. velük szemben) nem úgy néz ki, mintha Varro ingyenesen juttatna Otaciliának, hanem úgy, mintha egy tartozását fizetné vissza az asszonynak. Ez a megegyezés azzal a nyilvánvaló céllal jött létre, hogy a tisztán üzleti kapcsolat látszatát megőrizve biztosítsa egy olyan (természetesen csak színlelt) kölcsön visszafizetését, amelyet egy kényszerű *stipulatio*val alapoztak meg.

E) Az írásbeli szerződések és a *codex* kapcsolata

Ahogy az már kiderült, az írásbeli szerződéseket a *codex* segítségével hozták létre, ezért az írásbeli szerződéseket csak a könyvvittel együtt lehet megvizsgálni. Az írásbeli szerződések kutatásakor felmerülő problémák azzal szélesedtek ki, hogy maga a *codex* ill. a *codex* vezetése jóval rejtélyesebb, mint maguk az írásbeli szerződések, ugyanis nincs pontos tudomásunk arról, hogy milyenek is voltak ezek valójában. Csak annyi bizonyos, hogy valamilyen összefüggésben álltak a *pater familias* könyvvitelével. Hogy pontosan milyen célokat szolgált, milyen körülmények között jött létre és miért tűnt el a gyakorlatból, a korabeli források hiánya miatt nem tudjuk. Egyetlen példány sem maradt ránk ezekből a főkönyvekből, a kivételt talán a Herculaneumból származó „Petrefakts” jelenthet, amelyről ARANGIO-RUIZ számolt be elsőként.²⁰ Tehát érthető módon a *codexek* kérdése legalább annyira nyugtalanítja a kutatókat, mint az írásbeli szerződések.

A római könyvvitel megértéséhez lényeges azt a körülményt is tekintetbe venni, bár az irodalomban e kérdéssel csak ritkán találkozunk, hogy a köztársasági kor közepe óta, ill. azon idők óta, amikor PLAUTUS először adott hírt a könyvvitel lényegéről, a vagyonkezelés és üzletvezetés többnyire rabszolgák és prokurátorok kezében volt.

¹⁹ Ugyanezen forráshely elemzéséről részletesen lásd: B. Kübler: *Curator kalendarii*, ZSSz 13, 1892. 84. o.

²⁰ Thilo 7. o.

A jómódú polgárok háztartásában élő rabszolgák számának növekedése azt az áttörést hozta, hogy a vagyonkezelés egyre specializálódó részterületei különböző, sajátos felelőséggel felruházott, képzett rabszolgák kezébe került. Ez viszont szükségessé tette az ellenőrzési rendszer kiépítését, azért, hogy minden egyes ilyen rabszolga tevékenysége felülbíráható legyen. Ahol nem volt elegendő a házi intéző vagy az úr saját, direkt felügyelete, ott elkezdtek az ún. elszámolásokat, a *rationes*t használni.

Ahogy a klasszikus kor forrásaiból kiderült, a *dominus*, az úr, bizonyos időközönként megvizsgálta ezen elszámolásokat és *subscriptió*val ismerte el azok helyességét. A nagyobb háztartásokban feltehetően a *rationes* ilyen felülvizsgálatát az ún. *dispensator*ra ruházták át, aki ennek eredményeit saját elszámolásába jegyezte fel, majd egy háztartási „össz-számadás” formájában terjesztette *dominusa* elé.

Minél nagyobb és szerteágazóbb volt egy vagyon, annál terjedelmesebb és ezért áttekinthetlenebb kellett, hogy legyen a könyvvitel ezen módja. Ilyen esetekben a mindennapok gyakorlata oda vezetett, hogy az egyes elszámolások eredményeit elkülönítetten összefoglalják, így korlátozhatták az aprólékos, kisebb volumenű elszámolások tömegét. E módszerrel követték nyomon a vagyoni helyzet változásait, vagy folyamatosan hiteles leltárt állíthattak össze, mindezt úgy, hogy a korlátozások ellenére a valós vagyoni állapot változatlan maradt.

III. AZ ANTIK KÖNYVVITEL ALAPJAI, AZ ÍRÁSBELI SZERZŐDÉSEK KÜLSŐ FORMÁJA

A) A felhasznált alapanyagok

Jelen fejezet főként SCHUBART század eleji művén alapul, mely az ókori görög és római írásbeliséggel foglalkozik.²¹

A rómaiak által legkorábban megismert írásra használt anyag, amelyet a görögök is használtak és valószínűleg a hettitáktól vettek át a *tabula* (*cera*, ill. *tabula cerate*-ként is említik), ami tulajdonképpen egy négyszög alakú megemelt peremű fatábla, melynek keretei közé viaszhoz hasonló anyagot öntöttek.

A táblák nagysága 14x12 cm-től 27,5 x 23,5 cm között változott. A táblákra hegyezett fémrudacskákkal (*stilus*) írtak (pontosabban véstek), melynek másik végével ki is törölhették az írásjeleket.

Általában a két vagy több fatáblát kapcsokkal vagy lyukakba fűzött szalagokkal kapcsoltak össze a hosszabbik oldalak mentén, és az így kialakult „könyveket” *diptychonnak*, *triptychonnak* vagy *polyptychonnak* nevezték.

²¹ W. Schubart: Das Buch bei den Griechen und Römern, Berlin 1907. 28. o.

Általában a belső oldalakra írták a szöveget, le is pecsételték, így próbálva megakadályozni a hamisítást. Gyakran előfordult, hogy a szó szerinti szöveget a külső oldalra is rávezették és ezt „kettős” (dupla) okiratnak nevezték. A táblák természetéből adódóan az oldalak száma csak ésszerű határok között mozoghatott, és sehol nem találni arra példát, hogy tíz táblánál többet összefűztek volna az említett módszerekkel.²²

A rómaiak az összekapcsolt táblákat „*codexnek*” vagy egyszerűen „*tabulae*”-nak nevezték. Az etruszkok idejéből származó oszlopokon, domborműveken gyakran ábrázolt *codex* arra mutat rá, hogy nemcsak a görögöknél, hanem Rómában is már a korai időkben is ismert volt e fogalom.

Annak ellenére, hogy a viaszostáblák használata a Kr.e. VI. századig is visszanyúlik, arról, hogy összefűzött pergamenlapok (*membranae*) is szolgáltak *codex*ül egy Kr.e. I. századból származó forrás tanúskodik, amelyről SCHUBART szerint Asconius beszámolója alapján van tudomásunk. A Kr.e. 52-ben meggyilkolt Publius Clodius után maradt feljegyzések pergamenkódex („*codices librariorum*”) formájában maradtak az utókorra.²³

SCHUBART szerint akkoriban még nem volt általánosan elterjedt az a szokás, hogy a pergameneket a viaszostáblák mintájára *codex*ként kapcsolják össze, csupán a költők, drámaírók és jogtanítók körében találkozunk ezzel.

Bár a pergamenkódexek a Kr.e. I. században megjelentek, még a következő évszázadban sem vált használatuk általánossá. A még mindig széles körben használatos viaszostáblák mellett a pergamenkódexek „csak” jegyzetfüzetekül szolgáltak, mígnem lassan kezdtek megmutatkozni a lapok nyújtotta előnyök: a pergamenfüzetek sokkal kézenfekvőbbnek bizonyultak és a hosszú összefüggő szövegek akár feltekerve is könnyebben tárolhatók voltak. A Kr.u. III. századra a pergamenkódexek használata teljesen elterjedt és lassan feltűntek a papiruszkódexek is, amelyeket papiruszlapokból kapcsoltak össze könyvekké.

Azt is SCHUBART kutatásai alapján tudjuk, hogy a papiruszra általában a charta kifejezést használták, és mint írásra való anyagot tekercs vagy könyv (*liber* vagy *volumen*) formájában tárolták. A papirusztekercseket ugyanúgy, mint a viaszostáblákat elszámolásokra, leltározásokra is használták.

KÜBLER vizsgálatai azt mutatják, hogy pergamenből és papiruszból készített ún. *librik* mellett egészen a Kr.u. II. század végéig a „tekercs formát öltő” könyvek voltak általánosan használatosak.

²² Schubart 29. o., egy olyan kilenc táblából álló *polyptychonra* hivatkozik, amely a századfordulón a berlini Állami Múzeumban volt látható.

²³ Schubart 102. o. az Asconius által említett „*codices librariorum*”-ot hol pergamenkódexnek, hol pedig „aktacsomagnak” nevezi.

A „*membranae*” kifejezés pedig, amelyet a források a Kr.u. I. század második felében kezdenek emlegetni, füzetszerűen összekapcsolt pergamenlapokat jelentett, de csak esetlegesen használt jegyzetfüzetként jelent meg a gyakorlatban, és még nem tekinthető *codex*nek.²⁴

B) Az írásbeli szerződések eltűnése a gyakorlatból

Ahogy az a herculaneumi táblák alapján kiderült, a Vezúv kitörésének idején (Kr. u. 79.) még mindig használták az írásbeli szerződéseket, bár a főkönyvek használatával együtt a klasszikus kor vége felé már kihalóban voltak.²⁵ Csak a bankárság körében tartotta fenn magát hosszabb ideig, de ahogy THILOtól megtudjuk, a bankárok azon kiváltsága, hogy rendesen vezetett könyveik (*rationes*) a törvény előtt „kiváló” hitelességgel rendelkeznek, a könyveknek csak a bizonyító és nem a kötelemalapító erejére értendő.

BEIGEL szerint²⁶ a „kötelemalapítás”, vagyis az *expensilatio* a bankárok körében *ius speciale*ként jelent meg, és míg a birodalom nyugati felében a „polgári életben” teljesen felhagytak a *codex accepti et expensi* alkalmazásával, addig ugyanezt a bankárok továbbra is használták, és segítségével ugyanúgy alkalmazták az *expensilatiót*, *transscriptiót*, mint korábban, és könyveik ugyanolyan bizonyító erővel rendelkeztek, mint a jogintézmény virágzása idején.

A birodalom keleti felében viszont, az erősödő hellenikus hatás következtében, amely az egyszerűbb ügyleti formáknak kedvezett, nem nézték már annyira a szerződések létrejöttének körülményeit, mint a klasszikus időkben. Az írásbeli szerződések helyébe lejegyzett, okiratba foglalt *stipulatio* lépett.

KASER szerint nemcsak a lejegyzett *stipulatio* vált az írásbeli szerződések helyett általánossá, hanem az addig csak a peregrinusok okiratainak számító *cheirographum* és *syngrapha* is egyre inkább elterjedt.²⁷

Végül érdemes megemlíteni, hogyan alakult a gyakorlatból eltűnő írásbeli szerződések sorsa a jusztiinianuszi jogban. Míg a klasszikus korban az okiratok kiállításától számított 5 éven belül lehetett ezek tartalmát megtámadni, addig ezt Justinianus csak 2 éven belül engedte meg, bár minden forrás azt állítja, hogy nála már nem lehet az írásbeli szerződések alkalmazásáról beszélni. Csak miután eltelt a 2 év, aztán válik az írásbeli nyilatkozat kötelező erejűvé,²⁸

²⁴ B. Kübler: Geschichte des Römischen Rechts, Leipzig 1925. 171. o.

²⁵ Thilo 297. o.

²⁶ Beigel 241. o.

²⁷ M. Kaser: Ruhende und verdrängende Hausgewalt, ZSt. 59. 1939. 48. o.

²⁸ Személyi 90. o.

és csak emiatt sorolják Justinianus Institutiói a kötelemalapító tényállások közé. Az írásbeli szerződéssel kapcsolatos fragmentumokat végül Justinianus mellőzte és a rá vonatkozó szövegeket vagy nem vette fel a kompillációba, vagy átalakította.

IV. ÖSSZEGZÉS

A tanulmányban bemutatott vizsgálódásokkal azt a célt próbáltam elérni, hogy a rendelkezésünkre álló adatok alapján a római könyvviteli és számviteli módszerek keretein belül átfogó képet adjak a klasszikus írásbeli szerződések alapjairól.

A köztársaság közepén az egyre szélesedő gazdasági élet megkövetelte azt, hogy egy olyan jogintézmény fejlődjön ki, amely megfelel a szigorú civiljogi követelményeknek, és a *stipulatio* biztosította előnyöket is magán viseli, mindehhez a már kialakult *codex*vezetési gyakorlatot hívták segítségül. Így egy meghatározott pénzüsszegegről szóló követelés *codex*be való bejegyzése mellett, hogy bizonyítékként szolgált, meg is erősítette a teljesítési kötelezettséget, mindezt *sine datione et stipulatione*, vagyis tényleges kifizetés és *stipulatio* nélkül.

Itt tehát a joggyakorlat fejlesztő hatásáról lehet szó, amelyet a klasszikus kori jogtudósok elsőként *obligatio litteris*nek, azaz írásbeli szerződésnek neveztek el.

A klasszikus kori írásbeli szerződések kialakulása a kereskedők és a bankárok üzleti gyakorlatának, és a könyvvitel elterjedésének eredménye. A római jogászok úgy látták, hogy az írásbeli szerződések arculatukat tekintve nem az adásvételre, nem a készpénzkölcsönökre, és nem is az alakszerű *stipulatio*kra hasonlítanak, hanem az a jellegzetes karakterük, hogy általában üzletemberek között köttetik, akik nem elégedtek meg a pusztá szóbeli megállapodással, hanem megállapodásukat így akarták peresíthetővé tenni.

Az ő érdemük az, hogy felismerték a hétköznapi könyvviteli gyakorlatban rejlő ezen új lehetőséget. Az egyre inkább kiszélesedő kereskedelmi élet könyvbejegyzések iránt mutatott érdeklődése bebizonyította az írásbeli szerződések alkalmazásának indokoltságát, és ez alapozta meg azt is, hogy az lett az egyik kötelelemkeletkeztető tény, az egyik szerződésfajta a római jog kötelmi rendszerében.

Remélem megfelelően rá tudtam mutatni azokra a kulcsfontosságú kérdésekre, amelyek elhatárolják az írásbeli szerződéseket a kötelmi jog más, hasonló intézményétől, fogalmaitól, és a lehető legtöbb szerző nézetét felhasználva törekedtem minél színesebb képet adni az írásbeli szerződések kialakulásáról és alkalmazásának gyakorlatáról.

A témával foglalkozó, főleg idegen nyelvű szakirodalomban számos szerző véleményét megismerhettem, és azt tapasztaltam, hogy több kérdés kapcsán nézeteik lényegesen eltérnek egymástól. Az esetlegesen felmerülő ellentmondások azzal magyarázhatóak, hogy e témáról viszonylag kevés információ maradt fenn és az írásbeli szerződések már a korabeli jogtudósok között is sok vitára adtak okot, és vannak kérdések, melyek máig tisztázatlanok maradtak.